

Examen VWO

2022

tijdvak 3
woensdag 6 juli
13.30 - 16.30 uur

filosofie

Dit examen bestaat uit 24 vragen.

Voor dit examen zijn maximaal 45 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd.

Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 Tirannie van verdienste

De opvatting dat in Nederland iedereen gelijke kansen heeft op een goed leven staat de laatste jaren onder druk. Zo draagt volgens onderzoeker Karen Heij het Nederlandse onderwijsysteem bij aan het vergroten van kansenongelijkheid, bijvoorbeeld omdat leerlingen rond hun elfde jaar worden ingedeeld in verschillende schoolniveaus:

tekst 1

Door [...] leerlingen zo vroeg en scherp voor te sorteren, hebben we een nieuwe aristocratie gecreëerd. Weliswaar een andere dan vroeger, maar nog steeds een aristocratie waarbij je kansen worden bepaald door waar je wieg stond. Kinderen van hoger opgeleide ouders die in een Nederlandstalige omgeving opgroeien, hebben de meeste kans direct door te mogen stromen naar de hoogste en meest gewaardeerde vormen van onderwijs.

bron: NRC, Er is een nieuwe aristocratie gecreëerd, 2021

Heij ziet een aristocratie als een onrechtvaardige samenleving.

Plato en Aristoteles zagen een vorm van aristocratie als de beste samenlevingsvorm.

- 1p 1 Leg uit in welk opzicht in Plato's ideale staat een rechtvaardige samenleving gebaseerd is op ongelijkheid.

Aristoteles onderscheidt verschillende goede samenlevingsvormen, namelijk een monarchie, een aristocratie en een politeia.

Tegenover de politeia staat de democratie.

- 3p 2 Leg met het begrip 'deugd' uit dat volgens Aristoteles een politeia een betere samenlevingsvorm is dan een democratie.
Leg vervolgens de overeenkomst **en** het verschil uit tussen Aristoteles' politeia en de aristocratie in tekst 1.

Een meritocratie is een samenleving waarin iemands maatschappelijke positie wordt bepaald door verdiensten (merites). Veel mensen vinden dit rechtvaardiger dan een samenleving waarin kansen afhangen van iemands afkomst. In een meritocratie begint iedereen met gelijke kansen om zichzelf te ontwikkelen, en de verschillen in maatschappelijke positie worden bepaald door wat ze met hun capaciteiten doen.

Het ideaal van een meritocratie sluit aan bij de opvatting dat mensen autonome individuen zijn. Deze opvatting is in de moderniteit op verschillende manieren ingevuld.

- 2p 3 Leg uit dat het ideaal van een meritocratie kan aansluiten bij de opvatting van het autonome individu van:
- het protestantisme, en
  - het existentialisme.

Volgens filosoof Michael Sandel biedt het ideaal van een meritocratie geen oplossing voor ongelijkheid, maar alleen een ander soort rechtvaardiging van ongelijkheid, met een donkere keerzijde:

tekst 2

De onophoudelijke nadruk op het scheppen van een eerlijke meritocratie, waarin iemands maatschappelijke positie een weerspiegeling is van zijn aanleg en inspanning, heeft een corrumerend effect op de wijze waarop we ons succes (of het gebrek daaraan) interpreteren. Het denkbeeld dat het systeem aanleg en inspanning beloont, zet de winnaars ertoe aan om hun succes te beschouwen als iets wat ze volledig op eigen kracht behaald hebben – een teken van hun deugdzaamheid – en om neer te kijken op mensen die het minder goed getroffen hebben dan zij. [...] Een perfecte meritocratie laat weinig ruimte voor de solidariteit die kan ontstaan wanneer we ons realiseren hoe lukraak talenten worden uitgedeeld en hoe willekeurig het lot ons kan begunstigen of zwaar kan treffen.

bron: Sandel, *De tirannie van verdiensten*, 2020

Volgens Sandel is een meritocratie een onrechtvaardige samenleving. In het debat tussen liberalisme en communitarisme geldt Sandel als een communitaristische filosoof.

- 2p 4 Leg uit van welke opvatting van rechtvaardigheid het communitarisme uitgaat, met:
- het begrip ‘dikke moraal’, en
  - tekst 2.

Onderstaande afbeeldingen 1 en 2 verbeelden elk een ander begrip van rechtvaardigheid. Critici van de meritocratie koppelen het meritocratische ideaal aan afbeelding 1, terwijl volgens hen afbeelding 2 een rechtvaardiger samenleving verbeeldt.

Of een meritocratie rechtvaardig is, hangt af van principiële vragen over gelijkheid, vrijheid en verantwoordelijkheid.

afbeelding 1

afbeelding 2

Voorstanders van een meritocratie zullen het niet eens zijn met de manier waarop het ideaal van een meritocratie in afbeelding 1 wordt weergegeven.

- 2p **5** Leg uit dat afbeelding 1 en 2 uitgaan van een ander begrip van rechtvaardigheid.
Geef vervolgens met de waarden vrijheid en verantwoordelijkheid een kritiekpunt op de weergave van een meritocratie in afbeelding 1.
- 1p **6** Beargumenteer met een definitie van rechtvaardigheid of een meritocratie volgens jou het goede leven mogelijk maakt.

Volgens Sandel heeft het meritocratische ideaal ertoe geleid dat in onze samenleving te veel waarde wordt gehecht aan universitaire diploma's. Zo geldt voor veel basisschoolkinderen en hun ouders een vwo-advies als het hoogst haalbare. Ook verdienen universitair geschoolden gemiddeld meer dan werknemers met een ander soort opleiding. Volgens Sandel is het echter onmogelijk en onwenselijk dat iedereen naar een universiteit gaat. Hij pleit voor een herwaardering van praktische arbeid, bijvoorbeeld in fabrieken, de schoonmaak en de zorg: beroepen die nu vaak lager betaald zijn.

Sandel stelt dat we de waardering van werk niet aan de vrije markt kunnen overlaten, maar dat we als samenleving moeten bepalen welke waarde verschillende soorten werk hebben:

tekst 3

We kunnen namelijk niet bepalen wat telt als een bijdrage die erkenning waard is, als we niet eerst discussiëren over de betekenis en doelen van het leven dat we met elkaar delen. En we kunnen niet praten over die gezamenlijke doelen, als we niet het gevoel hebben ergens thuis te horen, als we onszelf niet kunnen zien als leden van een gemeenschap waaraan we iets verschuldigd zijn.

bron: Sandel, De tirannie van verdienste, 2020

Critici noemen de meritocratie ook wel een prestatiemaatschappij.

- 3p **7** Geef de paradox van de verwerkelijking van de vrijheid via de vrije markt in de prestatiemaatschappij weer.
Beargumenteer vervolgens:
- of je het met Sandel eens bent dat de waarde van werk niet via de vrije markt bepaald moet worden, en
  - of Sandels pleidooi in tekst 3 volgens jou een oplossing biedt voor de paradox van de verwerkelijking van de vrijheid via de vrije markt in de prestatiemaatschappij.

Opgave 2 Voedsel, landbouw en de vrije markt

Voedsel en landbouw staan hoog op de politieke agenda. De problemen van grootschalige intensieve landbouw stapelen zich op: stankoverlast, vervuiling door pesticiden, extreem waterverbruik en stikstofuitstoot. Volgens filosoof Michiel Korthals is intensieve landbouw niet alleen een aanslag op de natuur, maar ook op onze kwaliteit van leven. En dat komt volgens hem doordat voedsel en de vrije markt niet samengaan. Korthals vindt dat het Europese landbouwbeleid jarenlang te veel gericht is geweest op de economische belangen van de intensieve landbouw en te weinig op zorg voor onze gezondheid, het milieu en dieren. Volgens Joan Tronto is met de scheiding tussen de private en de publieke sfeer de politiek beperkt tot een economisch discours. Bovendien moet zorg volgens haar een publieke taak zijn.

- 2p 8 Leg deze twee opvattingen van Tronto uit met Korthals' kritiek op het Europese landbouwbeleid.

Dat voedsel onderdeel is van de vrije markt, wordt volgens Korthals zichtbaar in het huidige systeem waarin internationale multinationals veel macht hebben. Daarover zegt een journalist:

tekst 4

In dat systeem regeren de marktwetten. [...] Tegenover die geconcentreerde macht [van zaadleveranciers, banken en het grootwinkelbedrijf], is de individuele boer geen partij en ook van de overheid, terughoudend met ingrijpen in de markt, hebben die mammoetbedrijven weinig tegenwicht te duchten. [...] Bij een boer die zijn grond wil sparen of de schaal van zijn bedrijf wil verkleinen, staat al gauw de bank op de stoep, met de waarschuwing dat zijn financiering weleens kan worden stopgezet. Of de vertegenwoordiger van Albert Heijn komt langs met de dringende vraag of hij zich wel aan zijn leveringscontract kan houden.

bron: Groene Amsterdammer, Klem in een onhoudbaar systeem, 2019

Uit tekst 4 spreekt kritiek op instituties. Ook vanuit het structuralisme is kritiek op instituties mogelijk.

- 2p 9 Leg uit van welke opvatting van instituties het structuralisme uitgaat. Geef vervolgens met tekst 4 een kritiekpunt op instituties vanuit het structuralisme.

Korthals pleit voor agro-ecologische landbouw. Daarbij moet een slimme wisselwerking tussen schimmels en insecten – zonder gebruik van pesticiden – leiden tot een rijk en gezond landleven en een goede oogst. Hij meet de successen van de agro-ecologie af aan een aantal ethische criteria:

tekst 5

Kan [agro-ecologische landbouw] honger, ondervoeding en armoede terugdringen? Is ze duurzaam? Diervriendelijk? Fair en rechtvaardig? Stimuleert ze een leefbaar platteland? Dicht ze de kloof tussen productie en consumptie?

bron: De Correspondent, Er is een omwenteling nodig in de landbouw, 2018

Martha Nussbaum pleit voor de *capabilities approach* als het gaat om het goede leven.

- 1p 10 Leg uit dat tekst 5 kan aansluiten bij Nussbaums *capabilities approach*.

Een van de problemen van agro-ecologische landbouw is dat de oogst afhankelijk is van schommelingen in het ecosysteem, waardoor de opbrengst nog altijd lager is dan die van intensieve landbouw.

Louise Fresco, bestuursvoorzitter van Wageningen University & Research, is om deze reden geen voorstander van agro-ecologische landbouw. Die zal volgens haar nooit genoeg opbrengen om de toekomstige tien miljard monden van de wereldbevolking te voeden. Ze wijst erop dat juist door intensieve landbouw ondervoeding wereldwijd is afgenaomen van zestig naar elf procent, omdat basisvoedsel – zoals fabrieksbrood – goedkoop wordt geproduceerd.

Fresco pleit voor een ecologische transitie waarbij intensieve landbouw met technologie nóg intensiever wordt. Genetische modificatie en het door drones en datasystemen optimaliseren van omstandigheden waarin gewassen kunnen groeien, zullen zowel de huidige vervuiling als de ecologische uitputting in de toekomst verminderen.

Volgens Fresco kun je met technologische middelen ook bereiken dat consumenten niet vervreemd raken van voedsel dat mechanisch is geproduceerd. Via internet kan je als consument bij een industriële boer ‘jouw’ koe Sjoukje1 volgen en alleen haar melk bestellen.

Korthals is een expliciete tegenstander van Fresco’s opvattingen. Hij wijst erop dat agro-ecologische landbouw nu al vervuiling en uitputting van de grond voorkomt en mogelijke vervreemding van voedsel tegengaat. Want de consument kan op het land zelf zien hoe de tomatenplanten groeien, welke insecten kwalijke ziektekiemen verjagen en hij kan zelf de tomaten oogsten.

De manier waarop je kijkt naar een ecologische transitie zoals Fresco voorstelt, is afhankelijk van je opvatting over het goede leven.

- 2p 11 Beargumenteer of jij het eens bent met Fresco’s opvatting over ecologische transitie met:
- een definitie van het goede leven met betrekking tot voedsel, met de dimensie lichaam, en
  - een afweging tussen Fresco’s oplossing voor ‘vervreemding van voedsel’ en die van Korthals.

Volgens Korthals maakt betrokkenheid bij het produceren van voedsel consumenten rijker als mens. Hij vindt dat het erom gaat dat de mens zichzelf verbindt met de bodem, de planten en de dieren.

Vanuit deze opvatting van Korthals is de volgende stelling mogelijk: je bezighouden met hoe voedsel wordt geproduceerd is essentieel voor de vraag naar zin en betekenis.

Bruno Latour keert zich in zijn benadering van de natuur tegen het subject-objectschema, dat volgens hem een theoretische constructie is die weinig te maken heeft met de praktijk.

- 2p 12 Leg uit dat Latours benadering van de natuur een antwoord geeft op de vraag naar zin.

Beargumenteer vervolgens met de hierboven genoemde stelling of jij het eens bent met dit antwoord van Latour op de vraag naar zin.

Fresco denkt dat verdere mechanisering van intensieve landbouw meer natuur zal opleveren. Er zal minder landbouwgrond nodig zijn. Het overschot aan landbouwgrond zal volgens Fresco omgezet kunnen worden in natuur die mens en dier op een duurzame manier ten goede zullen komen. Door technologische innovatie zal er bovendien minder arbeid van boeren nodig zijn om evenveel voedsel te produceren.

Daar staat tegenover dat de huidige mechanisering van landbouw leidt tot voedselverspilling. Ongeveer dertig procent van het voedsel dat wereldwijd wordt geproduceerd, wordt weggegooid.

Karl Marx is er net als Fresco van overtuigd dat mechanisering tot minder arbeid zal leiden. Hij beschrijft het ideaal van *animal laborans*.

Hannah Arendt heeft kritiek op dit ideaal van Marx.

- 2p 13 Leg met deze kritiek van Arendt op Marx' ideaal van *animal laborans* uit in welk opzicht Fresco en Arendt het **niet** met elkaar eens zouden zijn. Leg vervolgens uit in welk opzicht Fresco en Arendt het **wel** met elkaar eens zouden zijn over de natuur.

Korthals is geen voorstander van het uitbreiden van intensieve landbouw door mechanisering, met name niet in landen waar nu voedseltekorten zijn, zoals in delen van Afrika:

tekst 6

[De mechanisering blijkt] helaas zeer negatief voor kleine boerenbedrijven, die in de betreffende Afrikaanse landen de meerderheid van de bevolking voeden. Ja, de opbrengst van mais voor de export naar het Westen steeg, maar die van gewassen als gierst, zoete aardappelen en de groente amaranth daalden. Armoede en ondervoeding door gebrek aan vitamines en mineralen namen juist toe.

bron: De Volkskrant, Afrikaanse oogst betekent: meer honger daar, meer winst hier, 2020

Korthals ziet lokaal je eigen voedsel verbouwen als een plicht.
Volgens Locke hebben mensen van nature bepaalde rechten en plichten die met elkaar verbonden zijn.

- 2p **14** Leg uit op basis waarvan natuurlijke rechten en plichten volgens Locke met elkaar verbonden zijn.
Leg vervolgens met tekst 6 een voorbeeld van zo'n natuurlijk verbonden recht en plicht van Locke uit.

Fresco (vergaande mechanisering van intensieve landbouw om alle toekomstige monden te voeden) en Korthals (lokale agro-ecologische landbouw die meebeweegt met natuurlijke schommelingen) nemen verschillende posities in als je het produceren van voedsel bekijkt vanuit de vijf argumenten in het milieudebat.

Martha Nussbaum onderscheidt twee strategieën voor omgaan met kwetsbaarheid en afhankelijkheid in het menselijk leven. Beide strategieën kun je toepassen op de kwestie van voedselproductie.

- 5p **15** Leg voor Korthals uit:
– bij welk argument uit het milieudebat hij aansluit, en
– welke strategie van Nussbaum hij gebruikt.
Leg vervolgens voor Fresco uit:
– bij welk argument uit het milieudebat zij aansluit, en
– welke strategie van Nussbaum zij gebruikt.
Beargumenteer tot slot met een afweging van beide argumenten **en** beide strategieën met wie jij het meer eens bent, met Korthals of met Fresco.

Opgave 3 Steward-ownership

Volgens sommigen is het de oorzaak van veel leed in onze samenleving: winstmaximalisatie. Bedrijven die alleen winst voor de aandeelhouder nastreven, zouden daarmee de samenleving en de planeet ontwrichten. Een kledingfabrikant die bijvoorbeeld sterk gericht is op het maken van winst, neemt volgens deze visie het creëren van afval of slechte arbeidsomstandigheden voor lief. Zo is het verbouwen van katoen met behulp van pesticiden nu eenmaal goedkoper dan de milieuvriendelijke alternatieven.

Volgens Georg Hegel hoeven winst en belangen van het individu dankzij corporaties niet op gespannen voet te staan met de belangen van de samenleving.

- 2p 16 Leg dit uit met het voorbeeld van een kledingfabrikant. Beargumenteer vervolgens met het begrip 'vrijheid' of jij het eens bent met Hegels opvatting dat corporaties het streven naar winstmaximalisatie tegengaan.

Om de nadelige effecten van winstmaximalisatie tegen te gaan is het bedrijfsmodel 'steward-ownership' ontwikkeld. Hierbij verandert de eigenaar van een bedrijf in een steward. Die doet afstand van de winst en van het bedrijf zelf en bewaakt alleen nog de maatschappelijke missie ervan, bijvoorbeeld duurzaam kleding produceren of lekker en gezond brood bakken. Investeerders in het bedrijf, bijvoorbeeld aandeelhouders, ontvangen een winstuitkering, maar hebben geen zeggenschap over de koers. De steward ontvangt een gewoon salaris zonder winstuitkering, maar bepaalt wel de koers van het bedrijf.

Steward-owned bedrijven zijn niet gericht op snelle winst, wat ze volgens voorstanders op de lange termijn financieel gezonder en stabieler maakt. Daarom zou het voor aandeelhouders interessant blijven om te investeren, ook al hebben ze geen zeggenschap meer over de koers van het bedrijf.

Volgens Alasdair MacIntyre moeten praktijken worden beschermd tegen corrumperende effecten van buitenaf.

Steward-ownership is een manier om de praktijk van een bedrijf te beschermen tegen de corrumperende effecten van de vrije markt.

- 2p 17 Leg dit uit met het onderscheid tussen interne en externe goederen. Leg vervolgens met dit onderscheid uit dat het volgens MacIntyre van belang blijft dat stewards deugden ontwikkelen.

Bord&Stift is een Nederlands bedrijf dat whiteboard-animaties maakt, waarmee ze ingewikkelde kwesties met tekeningen uitleggen. Als steward-owned bedrijf hebben zij hun missie vastgelegd: met hun werkwijze en filmpjes bijdragen aan positieve verandering in de wereld. Hoe dit vorm krijgt, is steeds onderwerp van discussie binnen Bord&Stift. Charlotte van Leeuwen, oprichtster en steward, vertelt dat dit bijvoorbeeld gebeurt door het maken van gratis filmpjes voor organisaties die zij willen steunen. Daarnaast is Van Leeuwen bezig met initiatieven van werknemers om gezonde banen te creëren, waarin mensen autonomie én vertrouwen krijgen, maar ook genoeg tijd en energie overhouden om bijvoorbeeld een goede vader of moeder te zijn.

De werkwijze van Bord&Stift sluit beter aan bij het Rijnlandse model dan bij het Angelsaksische model, omdat Bord&Stift door de structuur van steward-ownership niet primair is gericht op winstmaximalisatie voor de aandeelhouders, maar op de belangen van de stakeholders.

- 1p **18** Geef nog een andere reden waarom de werkwijze van Bord&Stift beter aansluit bij het Rijnlandse model dan bij het Angelsaksische model.
- 1p **19** Beargumenteer met de neoklassieke (economische) opvatting over hebzucht en egoïsme wat volgens jou een beter bedrijfsmodel is, steward-ownership of het Angelsaksische model.

Van Leeuwen probeert bij Bord&Stift gezonde banen te realiseren. Marx bekritiseerde het kapitalisme.

- 1p **20** Leg met Marx' opvatting van de rol van kapitaal uit dat je de gezonde banen bij Bord&Stift positief zou kunnen beoordelen.

Vanuit Marx' opvatting zou je elke vorm van loonarbeid, gezond of ongezond, in een kapitalistisch systeem ook kunnen bekritiseren.

- 2p **21** Leg dit uit met:
- Marx' gedachte dat de sociaal-economische positie van mensen bepalend is voor hun bewustzijn, en
  - de rol van loonarbeid in de klassenstrijd.

Bord&Stift is niet alleen steward-owned, maar ook zelfsturend. Teams van werknemers hebben de bevoegdheid om zelfstandig beslissingen te nemen. Ze worden daarbij geleid door de missie van Bord&Stift en niet door streven naar winstmaximalisatie. Na discussie heeft een beleidsteam bijvoorbeeld besloten dat Bord&Stift afscheid gaat nemen van enkele klanten. Deze klanten zouden geen positief effect hebben op de samenleving.

Habermas wijst op het gevaar dat in de vrije markt de leefwereld kan worden gekoloniseerd door het economische systeem.

De zelfsturende teams van Bord&Stift kunnen de dominantie van het economische systeem ten opzichte van de leefwereld tegengaan.

- 1p **22** Leg dit uit met het onderscheid tussen communicatief en instrumenteel handelen.

De beslissing van de eigenaar van een bedrijf om steward te worden, lijkt haaks te staan op het heersende ideaalbeeld van de ‘vrije ondernemer’. Volgens dat ideaal geeft de ondernemer naar eigen inzicht leiding aan het bedrijf en weet daarmee een enorme winst te boeken.

Van Leeuwen heeft ervoor gekozen om steward te worden, omdat ze denkt dat een bedrijf juist door teamwork tot bloei kan komen.

- 2p **23** Leg met de begrippen instrumentele waarde en intrinsieke waarde het verschil in visie uit tussen de ‘vrije ondernemer’ en de ondernemer als steward.

De ideaalbeelden van de ‘vrije ondernemer’, van de ondernemer als steward, of van nog een ander type ondernemer, veronderstellen elk een bepaalde opvatting van vrijheid.

Ga uit van de volgende stelling: de verabsolutering van de abstracte vrijheid van het individu binnen de context van de moderne markt ondermijnt het goede leven.

- 1p **24** Beargumenteer met een ideaalbeeld van de ondernemer of je het eens bent met deze stelling.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift, dat na afloop van het examen wordt gepubliceerd.